

Što je hrvatska postmoderna drama
hrvatskoj književnosti?

Pojam *postmoderna* (kao i sve njegove izvedenice) predmet je zanimanja širokog raspona umjetničkih praksi, društvenih znanosti i humanističkih disciplina jer nam upravlja pažnju na mijene što se zbivaju u suvremenoj kulturi. Iako, doduše, držimo da bi trebao služiti za određenje naše suvremenosti i dogledne budućnosti, označavati da više nismo u *moderni* već da živimo u vremenu nakon nje uslijed zbunjujućih i često međusobno izmjenjujući načina uporabe ni do danas ne postoji suglasnost oko načina njegova korištenja, a periodizacijska mu se vrijednost često dovodi u pitanje. Taj izraz kruži već desetljećima našim savjetovanjima, studijama, ali jedva da znamo – zadržimo se, recimo, samo na polju književnosti - koje bi to formalne, izražajne, pa i sadržajno-tematske odrednice trebale karakterizirati književni govor i njegove modalitete koje bismo mogli podvesti pod pojam *postmoderniteta*. Uzmemo li se u obzir svi paradoksi vezani uz njegovo pojavljivanje čini nam se tako ponekad najmudrijim odbaciti svaku nadu u mogućnost njegova jasnog i konzistentnog definiranja. Jer, *postmoderna* je raznobojan i umnogome sporan pojam. Sporan je s obzirom na svoj legitimitet jer se još uvijek u nekim teorijskim radovima postavlja pitanje da li uopće postoje (novi) fenomeni koji bi opravdali njegovu uporabu. U nekim se, pak, studijama upozorava na činjenicu da nije na nama suvremenicima utvrđivati odsječke epohe u kojoj živimo, već da isto valja prepustiti budućim generacijama. Termin *postmoderna* upitan je i s obzirom na područje svoje primjene jer se uglavnom koristi inflacijski – od područja književnosti, preko arhitekture, kazališta,

slikarstva, plesa, sociologije do filozofije itd., itd. Jedan od najvećih problema koji se javlja u svezi s njime, a o kome će biti nešto više riječi kasnije, je i problem njegova vremenska određenja, kao i područje njegova sadržaja.

Unatoč svim ovim primjedbama i nedoumicama ipak ostaje činjenica da pojam postmoderna i dalje napreduje, te ga do danas, unatoč svim zamršenostima koje ga prate, još uvijek nije potisnuo niti jedan drugi, prikladniji ili noviji oblik. Ako tomu pridodamo da nam se na samom izmaku našeg stoljeća nameću i pitanja o potrebi formiranja koliko-toliko prihvatljivih i cjelovitih korpusa u (hrvatskoj) književnosti, problem njihova definiranja i, naravno, imenovanja morat ćemo ipak prevladati otpor i skepsu, te se uhvatiti ukoštac s pokušajima, ako ne već definiranja, onda bar njegova razjašnjenja. Ja ću stoga ovim svojim tekstom nastaviti neka već načeta istraživanja u svezi tog nadasve konfuznog, heterogenog i, po mnogima, neutemeljnog pojma kako bih budućim istraživačima pokušala olakšati preispitivanja najnovijih periodizacijskih shema hrvatske književnosti. Nastaviti ću, naime, s proučavanjem načina na koji se u našoj književnoznanstvenoj i književnokritičkoj literaturi koristi i objašnjava termin *postmoderna/postmodernizam*, ali ću istraživanja s polja dramske književnosti¹ proširiti i na područja ostalih dvaju rodova, te ću se ujedno osvrnuti i na drami susljedno i nerazlučivo područje kazališne umjetnosti. Pokušati ću usporediti da li je ono što se u našoj književnokritičkoj i teorijskoj literaturi danas definira *postmodernom dramom* sukladno (vremenski, strukturalno, tematski i sl.) s poimanjem postmodernoga na području hrvatske književnosti i kazališta. Spomenuto proširenje držim

¹ Izlaganje o *Postmodernoj drami* održala sam na Drugom slavističkom kongresu u Osijeku u rujnu 1999. godine. Iscrpnija studiju o terminološkim aspektima

neophodnim iz tog razloga što je u sadašnjem trenutku sama koncepcija povijesne periodizacije počela izgledati prilično problematično, pa vrlo često u teorijskim studijama možemo naići na konstatacije da ono što se definira postmodernim u jednoj umjetničkoj grani ne mora biti istoiznačno s postmodernim u drugoj.²

Termin *postmoderna* u nas se, naime, kao istodobno periodizacijski, tipologijski i kulturnopovijesni pojam počinje javljati oko 1983. godine. Nakon konstruktivnih i relativno brzih informacija što su ih te godine prenosili časopisi *Polja*³ i *Dometi*⁴ slijede *Kulturni radnik*, *Republika*, *Filozofska istraživanja*, *Theoria*, *Treći program radio Beograda*, *Marksizam u svetu* i *Quorum*⁵ u kojima nalazimo mnogobrojne prikaze inostranih i domaćih pristupa problemu kulture, umjetnosti, filozofije, arhitekture i drugim estetičkim i generičkim područjima postmoderne. Među njima nalazimo i određeni broj tekstova u kojima

postmoderne dramske književnosti biti će objavljena u časopisu *Fluminensia*, XI, 1999, 1 -2.

² Teorijski i metodološki temelji današnjih klasifikacija i periodizacija uvelike su potkopani uslijed čega se u književnoteorijskoj literaturi često spominje da danas u pojedinim umjetnostima, a donekle i rodovima manje nego ikada može biti riječi o istodobnosti razvoja.

³ Vidi npr. Brejc, Tomaž, *Teorija modernizma, praksa postmodernizma*, u: *Polja*, XXIX, 1983, br. 287, str. 20 – 23; Brejc, Tomaž, *Iz modernizma u postmodernizam*, u: *Polja*, XXIX, 1983, 289, str. 146 – 148; Negele, Rajner, *Modernizam i postmodernizam: granice artikulacije*, u: *Polja*, XXIX, 1983, 291, str. 212 – 219; Liotar, Žan Fransoa, *Pitanja postmodernizma*, u: *Polja*, XXIX, 1983, br. 292-293, str. 281 – 283; *Polja*, XXIX, 1983, 297-298. (tematski broj posvećen postmodernizmu) i sl.

⁴ Vidi npr. Heise, Hans Jürgen, *Dilema postmoderne – Protiv lirike što se odbacuje poslije upotrebe*, u: *Dometi*, XVI, 1983, 7, str. 31 – 36; Johanna Christopha Ottowa, *Vitruvijevi baštinici mijenjaju konje*, u: *Dometi*, XVI, 1983, 7, str. 15 – 22.

⁵ Temeljiti prikazi inostranih i domaćih pristupa problemu *postmoderne* počinju se u nas javljati prvo u *Kulturnom radniku* i *Republici*. Vidi: *Kulturni radnik*, XXXVIII, 1985, 3, i *Republika*, XLI, 1985, 10 – 11 - 12. Slična se praksa nastavlja i slijedeće godine u nizu časopisa posvećenih postmodernim temama. Vidi: *Marksizam u svetu*, XIII, 1986, 4 – 5; *Marksizam u svetu*, XIII, 1986, 11; *Filozofska istraživanja*, 1986, 6, sv. 1; *Treći program Radio Beograda*, II, 1986, 69; *Theoria*, 1986, 3 – 4. Naredne godine *Kulturni radnik* (XL, 1987, 2) nastavlja s objavljivanjem radova poznatih

‘postmodernističku etiketu’ zadobivaju umjetnički fenomeni s područja hrvatske književnosti i kazališta. Tu je među prvima za spomenuti studiju Živana Filippija iz 1984. godine objavljenu u časopisu *Forum*, te posvećenu svjetskoj, ali i (doduše tek sporadično) hrvatskoj postmodernoj prozi.⁶

Postmodernistička terminologija vrlo rano počinje prodirati u područje teatra. Kao primjer navela bih tekst Vladimira Stojsavljevića *Istraga nad osjećajima*⁷ iz 1985. godine koji najavljuje čitav niz kazališnih kritika koje će se permanentno objavljivati u *Novom Prologu* od 1986. godine nadalje (te u *Prologu/Teoriji/Tekstovima*) i u kojima će se termin *postmoderno kazalište* koristiti u najrazličitijim, vrlo često zbunjujućim značenjima. Kazališna se kritika, dakle, ako već ne najranije, a ono svakako najintenzivnije počinje u to vrijeme baviti postmodernističkim pojmovljem što se može i vidjeti iz tekstova A. Zlatar, D. Kriškića i Ć. Jovanova u *Novom Prologu* iz 1986, ili iz niza radova Z. Arbutine u *Novom Prologu* od 1987. godine nadalje,⁸ te iz časopisa *Scena* iz 1988. godine.⁹ U suglasnosti s kazališnom situacijom osamdesetih godina ona je tako potvrdila činjenicu da je upravo teatar

svjetskih teoretičara postmoderne, što čini i časopis *Quorum* u tematskom ciklusu pod nazivom *Teorijski pristupi*. Vidi: *Quorum*, III, 1987, 3 - 4, *Quorum*, III, 1987, 5 i sl.

⁶ Autor spominje Ladanov *Bosanski grb* kao primjer postmoderne proze. Vidi: Filippi, Živan, *Sedam antropoloških struktura u postmodernoj književnosti*, u: *Forum*, XLVIII, 1984, 10 – 11, str. 873 – 903.

⁷ Tekst je posvećen *Gledališću Sester Scipiona Nasice* iz Ljubljane. Vidi: Stojsavljević, Vladimir, *Istraga nad osjećajima*, u: *Republika*, XLI, 1985, 10 – 11 - 12, str. 295 – 302.

⁸ Posebno mi se pri tome čini važnim spomenuti tekst *Kazalište i postmoderna umjetnost*, objavljen u: *Novom Prologu*, II, 1987, 4-5, str. 77 - 84. koji donosi razgovor o kazalištu i postmodernoj umjetnosti, a u kojem su sudjelovali G. Flego, B. Despot, M. Gotovac, B. Kovačević, G. Gračan, P. Selem i Z. Arbutina (kao voditelj razgovora). Vidi i tekstove Andeje Zlatar, Vladimira Kriškića i Ćirića Jovanova u *Novi Prolog*, I, 1986, 1. ili niz tekstova Zorana Arbutine u: *Novi Prolog*, II, 1987, 4 – 5., te *Novi Prolog*, II, 1987, 6 – 7. i *Novi Prolog*, III, 1988, 8 – 9., kao i godišta koja slijede.

područje na kojem se (društvene, a potom i estetičke) mijene najbrže oslikavaju. Prateći, naime, niz predstava održanih na kazališnim manifestacijama kao što su *Eurokaz* i *Bitef* koje su svojim insistiranjem na izgonu riječi, davanjem prioriteta pokretu, glazbi i uopće senzacijama, simboli, proizvodnji slika, fragmentarnosti i pachworku marljivo uprizorivali otpatke Smislova istrošenih (do)tadašnjom ideologijskom i estetskom uporabom kazališna je kritika pokušala ponuditi praktične (ali i poprilično arbitrarne) termine za otkrivanje razlike između novih stilskih postupaka i praksi, te stvoriti nove temelje s kojih bi se mogli razumjeti neki aspekti njihova nastanka i recepcije.

Prve najave bavljenja postmodernom hrvatskom dramom naći ćemo u *Prologu/Teoriji/Tekstovima* 1987. godine.¹⁰ Tih je godina u našoj periodici zamjetan bitan porast ‘postmodernističkih’ književnoteorijskih studija i na području romana i kratke priče.¹¹ U kritičkoteorijsku literaturu

⁹ Taj je broj *Scene* kompletan posvećen problemu postmodernizma u jugoslavenskom kazalištu. Vidi: *Scena*, XXIV, 1988, 3.

¹⁰ Vidi: *Prolog/Teorija/Tekstovi*, XVIII, 1987, 3. Naredni je broj *Prologa/Teorije/Tekstova* cijeli svoj prvi blok *Postmoderna i teatar* posvetio teorijskom propitivanju estetike postmoderne kroz čitav niz tekstova – od onih najopćenitijih, posvećenih estetici postmoderne (kao što su tekstovi A. Kliba i N. Prokića), do onih usko vezanih uz kazališnu problematiku, kao što su radovi G. Rabkina (koji upućuje na vrijednost novih američkih i francuskih teorijskih promišljanja koji novom kazalištu mogu ponuditi modele za rasvjetljavanje pitanja odnosa teksta i redatelja), E. Hrvatina (posvećen meta-teoriji teatra u publicističkim djelovanjima F. Delaka) i H. Schäfera (o njemačkom kazalištu 80.tih godina). Između ta dva pola nalazi se samo jedan tekst koji nas direktno veže uz područje (hrvatske) dramske književnosti - onaj S. Jovanova *Svi Platonovi kreveti*. Oponirajući “arbitrarnim vremenskim cjepidlačenjima” većine suvremenih teoretičara na primjeru Beckettovih dramskih dijela Jovanov tu izdvaja neke osnovne postmodernističke osobitosti dramskog diskurza, kao što su npr. transdiskurzivnost, ironija, citatnost, metatekstualnost, tekstualni parazitizam, neprestani preobražaj označenog u označitelja, sukob retorike i slobode, povijesti i simulakruma i sl., te iste eksplicira na primjeru Šnajderove (*Hrvatskom Faustu, Gamletu*) i Brešanove (*Predstavi Hamleta u selu Mrduša Donja*) dramaturgije. Vidi: *Prolog/Teorija/Tekstovi*, XVIII, 1987, 3.

¹¹ Vidi: Solar, Milivoj, *Obnova i kritika mitske svijesti o jeziku u romanu postmodernizma*, u: *Theoria*, 1986, 3 – 4, str. 107 – 112; Žmegač, Viktor, *Postmoderna i roman*, u: *Republika*, 1987, 7– 8, str. 34 – 46; Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana*, Zagreb, 1987; Bogišić, Vlaho, *Priča koja bi to htjela biti*,

s područja poezije postmoderno pojmovlje počinje pak snažnije prodirati tek nešto kasnije – uglavnom ga nalazimo u studijama C. Milanje od 1989. godini nadalje.¹²

Nakon ovog sumarnog ‘datiranja’ prvih ‘postmodernističkih hrvatskih studija’ ne bih željela ulaziti u dalje specificiranje tog nadasve raznorodnog i svakako obimnog područja. Za potrebu ovog rada željela bih se usredotočiti na najčešće i najevidentnije nedoumice i probleme na koje sam nailazila iščitavajući, ako ne najvažniju, a ono barem najcitiraniju literaturu iz naše književnoteorijske, kritičke i teatrološke prakse u posljednjih tridesetak godina. U tom bih kontekstu željela istaći da se termin *postmoderna*, tj. *postmodernizam* u većini slučajeva (kako na području dramske književnosti, tako i na ostalim područjima) koristi kao periodizacijski pojam koji upućuje na činjenicu pripadnosti kulturnoj sadašnjosti kao različitoj od nedavne kulturne prošlosti kojoj je obilježje modernizam. S obzirom na vrijeme koji pokriva većina se teoretičara s područja drame slaže s mišlju da postmodernizam počinje početkom sedamdesetih godina. Jedan od prvih autora koji razmišlja na taj način svakako je Zvonimir Mrkonjić koji kraj šezdesetih i početak sedamdesetih drži presudnim trenutkom za pojavljivanje *nove hrvatske dramaturgije* koja je obilježena *duhom postmodernizma*.¹³ Slično

u: *Revija*, 28, 1988, 12, str. 1351 – 1353; Flaker, Aleksandar, *Bezimeni nacrt periodizacije evropske književnosti poslije 1945*, u: *Umjetnost riječi*, XXXII, 1988, 1, str. 33 – 38; Zlatar, Andrea, *Što je postmoderno u postmodernoj književnosti?*, u: *Postmoderna*, Radio Sarajevo III program (separat iz časopisa broj 61), 1988, str. 86 – 92; Kovač, Nikola, *Roman i postmoderna* u: *Postmoderna*, Radio Sarajevo III program (separat iz časopisa broj 61), 1988, str. 97 – 104; Oraić, Dubravka, *Citatnost - eksplisitna intertekstualnost*, u: *Intertekstualnost & intermedijalnost*, Zagreb, 1988, str. 121 – 156

¹² Vidi: Milanja, Cvjetko, *Skica moguće tipologije poratnog hrvatskog pjesništva*, u: *Republika*, XLV, 1989, 11 - 12, str. 22 – 45, te Milanja, Cvjetko, *Doba razlika*, Zagreb, 1991.

¹³ Vidi: Mrkonjić, Zvonimir, *Između krika i šutnje*, u: *Prolog*, VI, 1991, 19 – 20 - 21, str. 23 - 28. Obnova dramske riječi u tome trenutku, po Mrkonjićevu sudu, veže se uz pojavu *Predstave Hamleta u selu Mrduša Donja* I. Brešana (isti tekst nazivaju

razmišljaju i Branimir Donat¹⁴, Pavao Pavličić¹⁵, Borislav Pavlovski¹⁶, Lada Čale Feldman¹⁷.

Pokušamo li usporediti teorijska razmatranja s područja drame s onima na polju poezije uočiti ćemo mnoge sličnosti. Vratimo li se samo nakratko Zvonimiru Mrkonjiću i njegovoj mnogo ranije objavljenoj monografiji *Suvremeno hrvatsko pjesništvo* možemo zaključiti da autorova ‘dramska periodizacija’ iz 1991. godine umnogome korespondira s ovom (čak devetnaest godina mlađom) poetskom. Time ona dodatno potvrđuje konstataciju Gorana Rema¹⁸ o autorovoj svijesti o nastupu postmoderniteta početkom sedamdesetih godina unatoč činjenici da se sam pojam *postmoderniteta* u Mrkonjićevoj monografiji nigdje eksplicite ne spominje (ali se zato opisuje i višekratno eksplicira). Slična razmišljanja prihvaća i niz antologičara i teoretičara poetske, ali i prozne

prijelomnim i Donat i Pavlovski). Spomenuti se dramatičar posredstvom umetnutih arhetipskih predložaka u nizu svojih drama (kao, uostalom, i većina novijih dramatičara) uvijek nanovo vraća vlastitoj zbilji i govoru, dok *noviji dramatičari u duhu postmodernizma* prema Mrkonjiću češće bivaju zaokupljeni različitim, posuđenim dramskim modelima koji u njihovim tekstovima preuzimaju *ulogu teme* (npr. drame I. Bakmaza). Upravo u tim olovnim, sedamdesetim godinama hrvatska dramaturgija zapada u stanje letargije, pa snoviđenja nadvladava realističke postavke dramske napetosti, a potraga za dramskim junakom kreće se sve više u pravcu biografske drame zasnovane na životopisima povijesnih osoba (T. Bakarić, S. Šnajder). Hrvatski teatar pri tome ne gubi vezu sa stvarnošću, već postaje svojevrstnom *mišolovkom* ideologiji, a samim time i najdjelotvornijim medijem za borbu protiv nametnutih mu ideologija svoga vremena.

¹⁴ Donat, Branimir, *Postmodernistički remake u suvremenoj hrvatskoj drami*, u: *Krležini dani u Osijeku 1987 – 1990 – 1991 (Krležino kazalište danas, Zadaci i dostignuća suvremene hrvatske teatrologije)*, Osijek – Zagreb, 1992, str. 217 – 225.

¹⁵ Pavličić, Pavao, *Stih u najnovijoj hrvatskoj drami*, u: *Krležini dani u Osijeku - Suvremena hrvatska dramska književnost i kazalište od 1968./1971. do danas*, I. knjiga, Osijek – Zagreb, 1996, str. 67 - 83.

¹⁶ Pavlovski, Borislav, *Postmodernistička karnevalizacija*, u: *Krležini dani u Osijeku 1995 - Suvremena hrvatska dramska književnost i kazalište od 1968./1971. do danas*, II. knjiga, Osijek – Zagreb, 1997, str. 68 - 79.

¹⁷ Čale – Feldman, Lada, *Tetatar u teatru u hrvatskom teatru*, Zagreb, 1997.

¹⁸ Rem, Goran, *Počinja li hrvatski književni postmodernitet 1971?*, u: *Prvi hrvatski slavistički kongres (Zbornik radova II.)*, Zagreb, 1997, str. 459 – 468.

riječi kao što su Cvjetko Milanja¹⁹, Dubravka Oraić-Tolić²⁰, Miroslav Šicel²¹, te već spomenuti Goran Rem i dr.

Imamo, naravno, i drugačijih razmišljanja - postmodernističke su tendencije na područjima proze i poezije, češće no na dramskom polju²², u nekih autora pomaknute u osamdesete godine (D. Jelčić²³, R. Bogišić²⁴, A. Flaker²⁵, K. Nemec²⁶, B. Čegec²⁷, H. Pejaković²⁸). Najočitiye je to u svezi kratke proze: i Krešimir Nemec i Krešimir Bagić²⁹ i Helena Sablić Tomić³⁰ postmodernizam vezuju uz minimalistički projekt kratke proze i skupinu okupljenu oko časopisa *Quorum*.

Ne ulazeći u iscrpniju analizu, te držeći se usko teme svoga rada dodala bih da spomenuta vremenska omeđenja postmodernizma često sa sobom nose niz nejasnoća koje nisu vezana samo uz njegov ‘početak’ ili

¹⁹ Milanja, C., *Skica...*; Milanja, C., *Doba...*; Milanja, Cvjetko, *Hrvatski roman 1945. – 1990.*, Zagreb, 1996.

²⁰ Tolić, Dubravka, *Teorija citatnosti*, Zagreb, 1990; Oraić – Tolić, Dubravka, *Avangarda/Postmoderna*, u: *Pojmovnik ruske avangarde*, Zagreb, 1990; Oraić Tolić, Dubravka, *Tri kraja stoljeća*, u: *Prvi hrvatski slavistički kongres (Zbornik radova II.)*, Zagreb, 1997, str. 441 – 450.

²¹ Šicel, Miroslav, *Hrvatska književnost 19. i 20. stoljeća*, Zagreb, 1997.

²² Krešimir Nemec jedini je autor koji postmodernističke tendencije pomiče na osmo desetljeće. Vidi: Nemec, Krešimir, *Postmodernizam i hrvatska književnost*, u: *Croatica*, XXIII/XXIV, 1993, 37/38/39, str. 259 – 268.

²³ Jelčić, Dubravko, *Periodizacija i naraštaji poslijeratnoga hrvatskog pjesništva*, u: *Suvremeno hrvatsko pjesništvo*, ur. Ante Stamać, Zagreb, 1988, str. 11 – 34.

²⁴ Bogišić, V., *nav. dj.*

²⁵ Flaker, Aleksandar, *Bezimeni nacrt periodizacije evropske književnosti poslije 1945.*, u: *Umjetnost riječi*, XXXII, 1988, 1, str. 33 – 38.

²⁶ Nemec, Krešimir, *Eksplzija oblika: hrvatski roman 1980 – 1990*, u: *Tragom tradicije*, Zagreb, 1995, str. 161 – 176.; Nemec, Krešimir, *Antologija hrvatske novele*, Zagreb, 1997; Nemec, Krešimir, *Postmodernizam i hrvatski sonet*, u: *Republika*, LV, 1999, 1 – 2, str. 8 – 17.

²⁷ Čegec, Branko – Mićanović, Miroslav, *Strast razlike, tamni zvuk praznine (Hrvatsko pjesništvo osamdesetih i devedesetih)*, u: *Quorum*, XI, 1995, 5/6.

²⁸ Pejaković, Hrvoje, *Antologija suvremene hrvatske poezije*, 1997.

²⁹ Bagić, Krešimir, *Proza “Quorumova” naraštaja (1984 – 1966)*, u: *Quorum*, XII, 1996, 2/3, str. 6 – 37.

³⁰ Sablić-Tomić, Helena, *Tekst kao tema kratkih priča autora biblioteke i časopisa Quorum*, u: *Prvi hrvatski slavistički kongres (Zbornik radova II.)*, Zagreb, 1997, str. 469 – 475; Sablić Tomić, Helena, *Što kratku priču čini kratkom*, u: *Kolo*, VIII, 1 1998, str. 223 – 241.

‘kraj’, već i uz pitanja njegova odnosa prema prethodećim književnim razdobljima. Usporedba drame s ostalim područjima književnosti, te s kazalištem nameće nam pri tome određene specifičnosti. Većina kritičara drži, naime, da je za razliku od poezije i proze noviju hrvatsku dramu u njenim tematskim, žanrovskim i stilskim disperzivnostima puno teže podvrgavati principima sazdanim na bilo kakvom programskom ili nekom drugom literarnom zajedništvu.³¹ Upravo zato se uključenjem dramskog u područja poezije, proze i kazališta problemi gomilaju - pojmovima tipa neoavangarda³², modernizam, prijelazno razdoblje modernizma i postmodernizma³³, kasni modernizam³⁴ ili nova moderna³⁵ koje na dramskom području vrlo često susrećemo ovdje se nadodaju i sve periodizacijske nedaće proizišle iz tzv. generacijskih ili časopisnih razdioba.³⁶ Svakako se tu kao jedan od najnovijih problema javlja i sve češće spominjanje 1990. (ili 1991.) kao nove, periodizacijski važne godine. I Nemeč i Flaker³⁷ i Stamač³⁸ i Matanovička³⁹ na području poezije i proze, kao i Ana Lederer⁴⁰ i Pavao Pavličić u dramati ističu da se

³¹ Ponajbolje je to vidljivo npr. u: Lederer, Ana, *Dramski tekstovi Antuna Šoljana*, u: *Republika*, XLVIII, 1992, 11 – 12, str. 112-126.

³² Vidi npr. Zlatar, Andrea, *Antičke teme u mladoj hrvatskoj dramati*, u: *Krležini dani u Osijeku 1995 (Suvremena hrvatska dramska književnost i kazalište od 1968./1971. do danas)*, I. knjiga, Osijek – Zagreb, 1996, str. 127 – 132.

³³ Npr. kod Šicela i Pavličića.

³⁴ Vidi: Pavličić, *nav. dj.*

³⁵ Šicelov termin *nova moderna* usp. s Stamačevim terminom *druga moderna* (*Pjesnici druge moderne*, pr. A. Stamač, Zagreb, 1996.).

³⁶ O dvojtvenostima tzv. *generacijskog* pogleda na književnost vidi u: Mrkonjić, Zvonimir, *Grupni portret s pukotinom*, u: *Republika*, XXXX, 1, 1984, str. 19 – 25; Milanja, C., *Doba ...*; Bagić, K., *nav. dj.* i Bošnjak, Branimir, *Energija postmoderne u hrvatskom postmodernom pismu*, u: *Republika*, LV, 1999, 1 – 2, str. 18 – 25.

³⁷ Flaker, Aleksandar, *Hrvatska zaraćena književnost (1989. – 1993.)*, u: *Republika*, L, 1994, 9 – 10, str. 5 – 21.

³⁸ Stamač, Ante, *Prijedlog za periodizaciju novije hrvatske književnosti*, (Ms. referat s Prvog hrvatskog slavističkog kongresa), Pula, 1995.

³⁹ Matanović, Julijana, *Povijesni roman u hrvatskoj književnosti XX. stoljeća*, (doktorska disertacija), Zagreb, 1998.

⁴⁰ Vidi: Lederer, Ana, *Suvremena hrvatska drama*, u: *Hrvatska drama – Bilten hrvatskog centra ITI*, 2, Zagreb, 1995, str. 11 – 13; Lederer, Ana, *Hrvatska drama na*

uvodenjem te prijelomne godina umnažaju nove mogućnosti čitanja ukupnog vremena hrvatske književnosti (u svezi koje se čak ponegdje spominje i smrt postmodernizma), te nameću potrebe razgrtanja i ponovnog iščitavanja dosadašnjih periodizacijskih shema.

Iz pregledanih je radova primjetno, dodajmo i to, da se između pojmova *postmoderna* i *postmodernizam* najčešće ne pravi bitna terminološka razlika, te da se oba (često gotovo paralelno, kao sinonimi) na svim rodovskim područjima primjenjuju u dvostrukom dijakronijskom smislu, tj. i kao mikroperiodizacijska oznaka za umjetničko razdoblje na kraju našega stoljeća i kao makroperiodizacijska oznaka za širu povijesnu epohu. Velikim problemom javlja se i (svjesno ili nesvjesno) nepoštivanje periodizacijskog pojmovlja, neobraćanje pažnje na odnose subordinacije među njime, pa ćemo stoga vrlo često nailaziti na primjere definiranja *postmodernizma* i/ili *postmoderne* u isto vrijeme i kao stilske formacije i kao epohe i stanja svijesti i tendencije i pravca.⁴¹ Takove bi se pojave možda mogle opravdati ukoliko su one posljedica neprihvatanja, doduše kod nas uvelike ustaljene, periodizacijske terminologije flakerovske provenijencije, ali držim ipak da je u većini radova razlog tomu u nedovoljno jasnim kriterijima dijakronijske klasifikacije, nerazlikovanju područja pojmova kulture, stila i razdoblja⁴² ili naprosto u nemaru pri baratanju teorijskom terminologijom kao prema nekakvom nužnom zlu uz pomoću kojeg bi se trebali obaviti nekakvi zasigurno važniji (možda književnopovijesni ili kritički?) poslovi.

kraju stoljeća, u: *Prvi hrvatski slavistički kongres – Zbornik radova III*, Zagreb, 1999, str. 21 – 26.

⁴¹ Tim sam se problemom više pozabavila u svome radu u *Fluminensiji*, XI, 1999, 1 - 2. Ovom bih prilikom kao zanimljiv primjer nedosljednog korištenja periodizacijske terminologije dodala rad Serdarević, Seida, *Čitajući "Čitanja" ili Šoljanov postmodernizam*, u: *Zor*, II, 1996, 1, str. 33 – 40.

⁴² Vidi: Oraić Tolić, Dubravka, *Teorija ...*, str. 71.

Što se pak tiče utvrđivanja strukturalnih postupaka koji se jednostavno dovoljno često ponavljaju da bi se mogli uzeti kao neka vrsta uvjetne pomoći u razdiobi – tek tu dolazi do pravih problema na području svih rodova književnosti, te ponajviše na polju teatarske prakse. Kao najčešći postupci spominju se dobro znana citatnost, metatekstualnost, žanrovska nečistoća, kolažnost, hibridizacija, prevladavanje granica trivijalne i visoke literature, miješanje stilova i oblika, karnevaliziranost, parodičnost, grotesknost, socijalni eskapizam i sl. Kao i na području dramske teorije i na ostalim poljima u nabrojanju osobina koje bi trebale karakterizirati *postmodernizam* protuslovlja proizlaze iz toga što većinu nabrojanih postupaka vrlo lako možemo pripisati i modernizmu, ali i avangardi, pa je tako njihova distinktivna moć upitna. Stoga, što je također primjetno, poneki autori vrlo često u svojim analizama posežu za kontekstom, tj. uvode metafizičke ili kulturnopovijesne kategorije kako bi s pomoću njih odredili da neka dramska djela ili književni postupci svjedoče o nekom *stanju duha* ili, pak, o *svjetonazoru*⁴³.

Uspoređujući književnoteorijsku i kritičku literaturu posvećenu dramskoj književnosti s onom vezanom uz polje proze, poezije i kazališta nije mi bio cilj izdvojiti neku od analiziranih studija kao potencijalno rješenje, niti na temelju istih dati novi, sintetizirajući prijedlog. Kao što sam već i isticala u prethodnim radovima, zasada je to gotovo nemoguće. Upravo ukazivanjem na mnogobrojne aporije u svezi termina *postmodernizam* na koje sam nailazila htjela sam samo upozoriti na potrebu da se u pokušaju pronalaženja (novih ili redefiniranja starih) periodizacijskih rješenja u ovo naše, nedovoljno odmaknuto vrijeme treba

⁴³ Vidi npr. *O kazališnoj i postmodernoj umjetnosti – razgovori*, u: *Novi Prolog*, 4-5, II, 1987. str. 77 – 84 ili Žmegač, Viktor, *Kratak prohod kroz muzej metagovora*, u: *Kolo*, VIII, 1, 1998, str. 158 – 164.

ipak pomalo, kao što je i ustvrdio profesor Solar⁴⁴, zaustaviti u pokušajima pravljenja konačnih sinteza. Dodala bih da bismo, pričekavši, morali ponajprije riješiti nedoumice koje proizlaze iz nedosljednog korištenja temeljne periodizacijske, tipologizacijske i kulturnopovijesne pojmovne aparature, odnosno nužnim mi se čini definirati jasnija klasifikatorska načela s pomoću kojih bi konačno razjasnili ono prethodeće – *moderno* - za koje svi već uvelike tvrde da je minulo, a tek onda valja pristupiti –*post* pitanjima. Jer, kako znati što je to postmoderna, ako se nismo složili ni što je to moderna, nova moderna ili avangarda; možemo li časopisnu periodizaciju uopće prihvatiti i kako ju uskladiti pri poredbenim izučavanjima književnosti; što je to uopće suvremena književnost (njeno je značenje, kao što sam i spomenula, umnogome izmijenjeno posljednjih godina⁴⁵). Konfuzno stanje pospješuje i upravo nonšalantna nebriga prema periodizacijskiom (i drugom teorijskom) pojmovlju. U iščekivanju nekih novih i, možda, boljih rješenja isto bi stoga trebali što je moguće više razjasniti i pomalo preslagati kako bi ga se razumjelo i njime moglo intelektualno, logično, a ne – što je vrlo često - pretenciozno i hiperbolično baratati. Nedoumice bi možda mogle biti manje kada bi se govor o postmodernizmu više usmjerio i prema nekim konkretnijim pokušajima definiranja određenih (strukturalnih, tematskih i drugih) postupaka na temelju kojih bi se distinkcija između pojedinih razdoblja moga jasnije uočiti (kao što je npr. Solarov⁴⁶ pokušaj s kategorijama vremena i prostora, te mitske svijesti na području proze, ili Pavličićeva istraživanja versificiranih dramskih

⁴⁴ Solar, Milivoj, *Kako govoriti o postmodernizmu u književnosti?*, u: *Republika*, XLIX, 1993, 7 – 8, str. 31 – 45.

⁴⁵ Usp. npr. Hećimović, Branko, *Dramaturški triptihon*, Zagreb, 1979; Pavličić, Pavao, *Drama u stihu i suvremena hrvatska književnost*, u: *Krležini dani u Osijeku 1993 – Krleža i naše doba*, Osijek, Zagreb, 1995, str. 73 – 90. i Lederer, A., *Hrvatska drama...*

tekstova ili pak Oraićkine teze o tipovima intertekstualnosti ili Milanjina modelativna prozna i poetska tipologija koju bi, bez obzira na eventualne primjedbe o njenoj disperzivnosti, svakako valjalo propitati i na dramskom polju). Zamkama i labirintima književne prakse današnjice, nemoći i skepsi pred raznorodnim periodizacijskim prijedlozima i nedostatku povijesnog odmaka moglo bi se možda umaći i onda kada bismo se sustavnije prihvatili izvršavanja čitavog niza potrebnih predradnji – od onih čisto pozitivističkih i bibliografskih, preko poetičkih deskripcija o pojedinačnim poetikama autora, pa sve do kritičkih obrada časopisnih i inih grupnih portreta, komparativnih studija i sl.

I na kraju - kako odgovoriti na pitanje postavljeno u naslovu samog teksta? Možda samo sa skepsom - da je hrvatska postmoderna drama hrvatskoj književnosti jednako zamršen, nedorečen i zamagljen pojam kao i svi drugi umjetnički fenomeni naše književnosti i kazališta u zadnjih tridesetak godina. Čini se na trenutke da se od Milanjinina panična usklika nad razdobljem koje, parafrazirajmo, ‘avaj, nema još imena!’ do današnjih konstatacija da se rasprave o postmoderni i nadalje svode na citate tuđih misli koje nisu u mogućnosti riješiti spor između poopćujućeg rječnika etabliranih postmodernističkih teoretičara i njegove razgradnje koju mnogi pokušavaju izložiti u svojim teorijskim spisima⁴⁷ nismo previše odmakli. Situaciju u nas otežava i rijetko pojavljivanje komparativnih ili književnopovijesnih preglednih studija posvećenih problemu postmodernizma u hrvatskoj književnosti (kao što su one K. Nemeća, M. Šicela i A. Flakera) što prirodno dovodi u pitanje i vrijednost onih aspekata (i događaja) s kojima se pristupa određivanju nekog

⁴⁶ Solar, Milivoj, *Postmodernizam ili kriza modernizma*, u: Solar, Milivoj, *Laka i teška književnost*, Zagreb, 1995, str. 52 – 69.

⁴⁷ Vidi: *Glosarij*, pr. Hrvatinić, E., - Vnuk, G. – Buljan, I. – Pristaš, G. S., u: *Frakcija*, 2, 1996, 2, str. 94 – 95.

razdoblja i koji služe razgraničenju onoga što je zajedničko cjelini književnosti nekoga doba.

Svojevrsnu utjehu može nam pružiti podatak da smo kroz pregled književnoteorijske literature, bez obzira na sve nedoumice i nedosljednosti, mogli ipak uočiti i određene podudarnosti u vremenskom, tematskom i/ili strukturalnom određenju gotovo svih (hrvatskih) postmodernističkih književnoumjetničkih fenomena. Unatoč sveprisutnim sugestijama o potrebi odbacivanja naoko čvrstih pojmova kao što su tradicija, evolucija i sl. koje nameću pretpostavke da bi rezultati potrage ovisno o mediju, odnosno rodu mogli biti više ili manje različiti ipak bismo stoga mogli zaključiti (ne umanjujući važnost razlika među njima) da ne treba zanemarivati ni značaj činjenice da se pojedina rodovska, umjetnička ili kulturalna područja ne mogu razvijati potpuno neovisno jedna od drugih. Potreba za novim, interdisciplinarnim studijama u kojima bi pokušaji (re)definiranja *postmodernizma*, tj. *postmoderne* trebati težiti nekakvom (barem uvjetnom) slaganju između različitih rodova književnosti, ali i umjetnosti, pa i kulturalnih oblasti u takovu je okružju i više nego evidentna. Vrijeme je da nam upravo njihovo pojavljivanje omogući nekakav novi, možda suvisliji razgovor o postmodernizmu.